

همایش ملی مطالعات و پژوهش های علمی علوم انسانی

نهاد برگزار کننده همایش: موسسه قانون یار با حمایت معنوی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه
سردبیر علمی و مسئول برگزاری همایش: دکتر بهنام اسدی شماره مجوز: ۴۸۵۳-۷۸۸۶۴
سال برگزاری همایش: ۱۳۹۷ شماره مقاله: ۵۴۵/۱۷۹ رده بندی کنگره: د ۵۱۳/۲

اصول قانونی تغییرات ژنتیکی در حقوق بین الملل

زهرة باغبانی^۱

مریم میر شکالی

چکیده

تغییرات ژنتیکی به طور گسترده‌ای با اصول حقوق بشری در تعامل و ارتباط تنگاتنگ است. در همین راستا تایید چندباره کرامت انسانی و حقوق گوناگون بشر در اسناد بین المللی حقوق بشری، گویای این است که جامعه بین‌المللی از تأثیر دستکاری ژنتیکی بر حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر آگاه است و قصد حمایت از این حقوق را دارد. با این موازین به نظر می‌رسد علاوه بر جنبه‌های اخلاقی و دینی، شاخه سومی به نام حقوق بشر و اصول حقوقی حاکم بر تغییرات ژنتیکی نیز می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. از منظر اصول حقوق بشری نیز بشر حق دارد که اولاً علوم را در غایت ممکن آن به پیش ببرد و نمی‌توان وی را از چنین حقی محروم نمود و ثانیاً حق در برخورداری از فناوری به منظور نیل به یک زندگی بهتر که این خود از نتایج بارز علم ژنتیک است، البته نمی‌توان از پیامدهای منفی این دانش نیز غافل بود که خود علیه حقوق و کرامت بشری است. البته این خطر منحصر به ژنتیک نیست و هر دانشی این آسیب‌های بالقوه را با خود به همراه دارد.

واژگان کلیدی: تغییرات ژنتیکی، ژنتیک، حقوق بین الملل، علم ژنتیک

بخش اول: کلیات

در برخی از اسناد بین‌المللی حقوق بشری به رابطه میان اصل عدم تبعیض و اصل برابری جنسیت‌ها و مسئله تغییرات ژنتیکی نامطلوب اشاره شده است. به طور نمونه در مواد ۲، ۵، ۶ و ۷ بیانیه جهانی حقوق بشر مورخ ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ میلادی و مواد ۱ و ۵ کنوانسیون حقوق بشر و طب زیستی اروپا مورخ ۴ آوریل ۱۹۹۷ میلادی، اعمال اصول برابری و عدم تبعیض و حق آزادی و شان انسانی و زندگی خصوصی در ارتباط با کشفیات مربوط به ژن‌های انسان و به رسمیت شناختن ارزشهای بشری مورد اشاره قرار گرفته است. علاوه بر این ماده ۶ اعلامیه ژنوم انسانی و حقوق بشر تصریح می‌کند که هیچ فردی نباید بر اساس ویژگی‌های ژنتیکی با هدف نقض حقوق بشر و آزادی‌های اساسی در معرض تبعیض قرار گیرد. همچنین در ماده ۱۰ همین کنوانسیون و ماده ۲ بیانیه ذکر شده، به این نکته اشاره دارد که حفظ شان و هویت انسانی حتی اگر دامنه این حمایت در اسناد و اصول بین‌المللی مشخص نشده باشد هم در مورد هویت انسانی و هم هویت ژنتیکی بشر مصداق دارد. بنابر این در میان اصول بین‌المللی حقوق بشری اصولی یافت می‌شود که ارتباط تنگاتنگی با موضوع تغییرات ژنتیکی دارد.

در خصوص اصول و قوانین مرتبط با ژنتیک باید اظهار داشت که صرفاً جنبه‌های علمی را نمی‌توان مدنظر قرار داد بلکه می‌بایست اصول دیگری را نیز مدنظر قرار داد که از جمله آنها اصول اخلاقی، دینی و حقوق بشری است. در تمامی کشورهای جهان جایگاه اخلاقیات در تنظیم و تقنین قوانین امری یقینی و حتمی است و ارزش‌های اخلاقی جوامع جایگاه والایی در تدوین و تقنین قوانین دارد. در قلمرو ژنتیک با توجه به اهمیت این حوزه و نیز حساسیت‌های اخلاقی آن دیدگاه‌های متفاوتی در این خصوص وجود دارد. همان طور که در مبحث پیشین به آن اشاره شد، برخی اقدامات ژنتیکی را موافق با ارزش‌های

اخلاقی می‌دانند و از این حیث که فناوری ژنتیک با تاثیر خود بر محصولات غذایی گیاهی و جانوری سبب بهبود معیشت انسان‌ها و تولید غذا می‌شود با آن موافقت و در خصوص ژنتیک انسانی نیز با توجه به این مهم که ژنتیک می‌تواند نواقص موجود در میان انسان‌ها را برطرف نماید و زمینه ساز تولد انسان‌های سالم گردد، آن را کاملاً امری اخلاقی می‌دانند. در مقابل عده‌ای با این استدلال که ارزش‌های اخلاقی بر پایه روابط دستکاری نشده انسان‌ها قابل تصور است و نمی‌توان با این به اصطلاح توجیهات زمینه ساز مداخله ژنتیک در حوزه‌های مختلف شد، دانش ژنتیک را امری مغایر با اخلاقیات می‌دانند، چرا که روال طبیعی زندگی بشر را به مخاطره می‌اندازد و یک ساختار تصنعی را بر آن حاکم می‌کند.^۱ امروزه فناوری زیستی و مساله تغییرات ژنتیکی، هم در سطح ملی و هم در سطح بین‌المللی توسعه یافته است. در پرتو سرعت پیشرفت فناوری زیستی، احترام به اصول اخلاق زیستی هم به یک ضرورت تبدیل شده است. اعلامیه حقوق بشر و برنامه عمل وین (۱۹۹۳)^۲ در بند یازده تصریح می‌کند که پیشرفت خاص، به ویژه در طب زیستی و علوم حیاتی و در فناوری اطلاعات ممکن است به طور بالقوه عواقب نامطلوب برای تمامیت، کرامت و حقوق انسانی افراد داشته باشد، از این رو درخواست می‌کند برای تضمین احترام کامل به حقوق بشر و منزلت انسانی در حوزه‌های مورد توجه جهانی، همکاری بین‌المللی صورت گیرد. کنفرانس عمومی یونسکو در حوزه‌های مرتبط با اخلاق زیستی و تغییرات ژنتیکی اقدامات قابل توجهی مبذول کرده است. اعلامیه جهانی ژنوم انسانی و حقوق بشر و اعلامیه بین‌المللی داده‌های ژنتیک انسانی، دو اعلامیه صادره توسط یونسکو هستند که از اتقان،

^۱. اسکچ، منبع پیشین، صص ۸۸-۸۶.

^۲. Vienna Declaration And Programme Of Action (World Conference On Human Rights Vienna (14-25 June 1993) at: <http://www.ohchr.org/english/law/vienna.htm>.

انسجام، شفافیت و جامعیت برخوردارند که در مبحث پیش رو به آن پرداخته می‌شود.^۱

برخی نگرانی‌ها در خصوص فناوری مهندسی ژنتیک در بین عموم مردم و دانشمندان وجود دارد. از این رو به منظور استفاده ایمن از فواید و مزایای فناوری مذکور مجموعه تدابیر و مقرراتی اتخاذ شده است که به آن ایمنی زیستی^۲ می‌گویند. اخلاق زیستی^۳، مطالعه روشمند و اصولی برخورد و عملکرد بشر در چارچوب علوم زیستی و علوم مربوط به تندرستی ساختار بدن آدمی است که در راستای ارزش‌ها و اصول اخلاقی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. پیشرفت در علم ژنتیک و فناوری دستورزی ژنتیک و ضرورت اهتمام به رهنمودهای اخلاقی و اوامر قانونی منجر به توسعه اصول اخلاق زیستی گردیده است.^۴ اخلاق زیستی از سوءاستفاده‌های احتمالی و عواقب نامطلوب برای تمامیت، شأن، منزلت و حقوق انسان پیشگیری می‌کند و رعایت آن می‌تواند تضمین نماید که پیشرفت علم و فناوری در خدمت بشریت قرار گیرد و حقوق بشر، منزلت انسان و آزادیهای اساسی او را نقض نکند. امروزه در بسیاری از کشورها کمیته‌های ویژه ملی به منظور توجیه، مشاوره و تهیه مقرراتی در این زمینه ایجاد شده است. در سطح بین‌المللی گروه مشاورین اخلاق فناوری زیستی، توسط کمیسیون اروپایی تشکیل گردیده و یونسکو کمیته بین‌المللی اخلاق زیستی را ایجاد نموده است.

اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر^۵ در بسیاری از مواد خود به اصولی اشاره می‌-

^۱. قربان نیا، ناصر، ملاحظات پیرامون اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال چهارم، شماره ۱، ۱۳۸۸، ص ۱۳۳.

^۲. Biosafety.

^۳. Bioethics.

^۴. رهنما، منبع پیشین، نگرشی بر جنبه‌های اخلاق زیستی در مهندسی ژنتیک، صص ۵-۱.

^۵. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights (2005).

کند که برگرفته از اخلاق زیستی و در ارتباط با تغییرات ژنتیکی است. به طور نمونه اصل کرامت انسانی و حقوق بشر^۱ (ماده ۳) و غایت بودن انسان و منع استفاده ابزاری از او^۲ (ماده ۵) که از اصول بنیادین اخلاق زیستی می‌باشد در موضوع تغییرات ژنتیکی نامطلوب بسیار مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین در ماده ۸ اعلامیه ذکر شده به اصل احترام به آسیب پذیری انسان و تمامیت شخصی^۳ به عنوان یکی از اصول اخلاق زیستی اشاره شده است که در بحث تغییرات ژنتیکی نامطلوب که موجب آسیب به ژن‌های اولیه فرد می‌شود و در مواردی آنها را تغییر می‌دهد مصداق پیدا می‌کند.

اصل رضایت آزادانه و آگاهانه^۴ یکی از اصول مهم اخلاق زیستی محسوب می‌شود که در اعلامیه‌های حقوق بشری مرتبط با مساله تغییرات ژنتیکی هم بدین موضوع پرداخته شده است. ماده ۲ اعلامیه بین‌المللی داده‌های ژنتیک رضایت را عبارت از هرگونه موافقت آزادانه، آگاهانه و صریح دانسته است که فرد برای آنکه داده‌های ژنتیک او جمع‌آوری، بهره‌برداری و ذخیره شوند، ابراز می‌نماید.^۵

بخش دوم: تغییرات ژنتیکی و اسناد حقوق بین‌الملل و حقوق بین‌الملل بشر

اولین سند بین‌المللی که به صورت اختصاصی به مسأله ژنوم انسان می‌پردازد، در سال ۱۹۹۷ میلادی تحت عنوان «اعلامیه جهانی ژنوم انسان و حقوق بشر» به وسیله یونسکو صادر شد که مشتمل بر ۲۵ ماده می‌باشد و اگرچه برای دولت‌ها الزام‌آور نمی‌باشد ولی

available at: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-humanscience/themes/bioethics/bioethics-and-human-rights>.

1. Human Dignity Principle.
2. Autonomy and Individual Responsibility Principle.
3. Respect for Human Vulnerability and Personal Integrity Principle.
4. Free Prior Informed Consent Principle.

^۵. قربان‌نیا، منبع پیشین، ملاحظات پیرامون اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر، ص ۱۳۷.

تلاشی ارزشمند در جهت پیشبرد احترام به برابری و کرامت انسانی است. اعلامیه در بردارنده موارد مهمی در خصوص ژنوم انسان و ارتباط آن با حقوق اساسی و کرامت انسانی است، ماده یک اعلامیه حاضر، ژنوم انسانی را مبنای وحدت بنیادین تمامی اعضای خانواده بشری و اساس شناسایی کرامت ذاتی و تنوع آنها محسوب نموده و به مفهوم نمادین، آن را میراث بشریت به شمار آورده است. ماده شش اعلامیه نیز اصل عدم تبعیض بر اساس ویژگی‌های ژنتیکی را مورد تصریح قرار داده و مقرر نموده که هیچ کس نباید بر اساس ویژگی‌های ژنتیکی در معرض تبعیض قرار گیرد که هدف یا تأثیر آن نادیده گرفتن حقوق بشر، آزادی‌های اساسی و کرامت انسانی است. لذا براساس این اعلامیه، حیثیت ذاتی هر فرد باید فارغ از خصوصیات ژنتیکی او مورد احترام بوده و افراد براساس خصوصیات ژنتیکی‌شان مورد تبعیض یا دیگر رفتارهای غیرانسانی قرار نگیرند و خصوصیات ژنتیکی منحصر به فرد خودشان مورد احترام باشد. همچنین اگر به فردی در اثر تحقیقات یا مداخله مؤثر در ژنوم وی به طور مستقیم و معین خسارات یا آسیبی وارد آمده باشد، مطابق ماده ۸ اعلامیه حاضر، بر اساس قوانین بین‌المللی و ملی، چنین فردی باید حق دریافت غرامت عادلانه را داشته باشد. علاوه بر این مطابق ماده ۹ اعلامیه، به منظور حمایت از آزادی‌های اساسی و حقوق بشر، محدودیت‌ها درباره اصل‌هایی رضایت و محرمانه بودن فقط باید در قانون برای دلایل پیش‌بینی شده بر اساس الزامات حقوق بین‌الملل عمومی و نظام بین‌المللی حقوق بشر صورت پذیرد.

با وجود آن که اصل آزادی پژوهش و تحقیقات^۱ که امری مقبول در نظام حقوق بشری است، مقتضی پژوهش آزادانه درباره ژنوم انسانی نیز می‌باشد، اما پژوهش در این حوزه مستلزم رعایت اصول و موازین خاصی است که در مواد دهم تا دوازدهم اعلامیه به آن

1. Freedom of Research Principle.

پرداخته شده است. اعلامیه در ماده ۱۰ تصریح می‌کند که در هر تحقیق مربوط به ژنوم انسان به خصوص در زمینه‌های بیولوژی، ژنتیک و پزشکی باید بیشترین احترام به حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین و حیثیت افراد و گروه‌ها مدنظر قرار گیرد، لذا رویه‌های برخلاف حیثیت انسانی از جمله کلونینگ انسان (شبیه سازی) برای تولید مثل نباید مجاز باشد. از اصول قابل توجه این اعلامیه که به بحث ما باز می‌گردد، اصل حمایت از نسل آینده^۱ است. به موجب این اصل تاثیر علوم زیستی بر نسل‌های آینده، از جمله در ساختار ژنتیکی‌شان، نیاز به توجه ویژه دولتها در جهت حمایت از حقوق بشر دارد (ماده ۱۶). به عنوان نمونه برخی از متخصصان ژنتیک عقیده دارند که باید در جهت گسترش ژن‌های مثبت و حذف جمعیت ژن‌های معیوب حرکت کرد. اما نکته قابل تامل و توجه آن است که در خصوص این که چه صفاتی در انسان خوب و برترند و باید گسترش یابند و چه صفاتی نامطلوبند و باید از بین بروند اتفاق نظر وجود ندارد. نکته حائز اهمیت دیگر آن که از این منظر لازمه از بین بردن صفات نامطلوب در انسان‌ها، عقیم نمودن و یا از بین بردن جمعیت‌های حامل ژن‌های نامطلوب است. درحالی که چنین موضوعی به شدت در تعارض با حقوق افراد و نسل‌های آینده به حساب می‌آید. در واقع، به نظر می‌رسد اگر ژنتیک نتایج مثبتی به بار نیاورد و منجر به تبعیض و یا تولید انبوه انسان‌های مشابه گردد، یکی از بزرگترین اشتباهات جامعه انسانی به وقوع می‌پیوندد.

علاوه بر این وضعیت طبیعی ژنوم انسان نباید به خاطر منافع مالی مورد دستکاری قرار گیرد. اعلامیه همچنین نیاز به تحقیق را در خصوص ژنوم انسان از نظر دور نداشته و با بیان این که آزادی تحقیق بخشی از آزادی اندیشه است مقرر می‌دارد تحقیق، تشخیص و درمان که در ارتباط با ژنوم افراد است، باید فقط بعد از ارزیابی دقیق و با در نظر گرفتن

^۱. Supporting the Next Generation.

منافع و خطرات آن نسبت به سلامت فرد و براساس حقوق بین الملل صورت گیرد و در هر حال باید رضایت آگاهانه و آزادانه فرد قبلاً کسب شده باشد و اگر تحقیقات مرتبط با ژنوم کسانی است که اهلیت قانونی لازم را برای ابراز رضایت ندارند باید با در نظر گرفتن منافع مستقیم مربوط به سلامتی آنان و تحت شرایط حمایتی که قانون تجویز می‌کند صورت پذیرد. تحقیقی که منافع مستقیم مورد نظر را در خصوص سلامتی فرد فاقد اهلیت در بر نداشته باشد و به منظور کمک به افراد دیگری که از همان نارسایی ژنتیکی رنج می‌برند باشد، فقط به طور محدود و استثنایی در صورتی که کمترین خطر را برای فرد داشته باشد، می‌توان پذیرفت و باید به موجب شرایطی باشد که به وسیله قانون تجویز می‌شود و در عین حال مطابق با حمایتی باشد که حقوق بشر از فرد می‌نماید.

اعلامیه هرگونه تبعیض براساس خصوصیات ژنتیکی افراد که به حقوق اساسی و آزادی و حیثیت آنان مؤثر باشد را رد می‌کند و لازم می‌داند که در هر تحقیقی اطلاعات ژنتیکی افراد برطبق قانون محرمانه تلقی شده و خساراتی که احیاناً در اثر تحقیقات متوجه ژنوم افراد می‌شود باید جبران گردد.^۱ این سند همچنین دولت‌ها و سازمان‌های بین المللی صالح را به همکاری در جهت اطمینان از احترام لازم به اصول ذکر شده در اعلامیه دعوت می‌نماید و لازم می‌داند که پیشرفت‌های به دست آمده در بیولوژی، ژنتیک با احترام کافی به حیثیت و حقوق هر فرد، قابل دسترس برای همگان باشد و از دولت‌ها می‌خواهد که بستر لازم را برای آزادی تحقیقات با در نظر گرفتن تضمینات حقوقی و اخلاقی مهیا نمایند و تحقیقات داخلی را در خصوص تعیین، پیشگیری و درمان بیماری‌هایی که اساس ژنتیکی دارند، تشویق کنند. دولت‌ها همچنین باید براساس اصول بیان شده در اعلامیه، در جهت

^۱ امیرارجمند، اردشیر، مجموعه اسناد بین‌المللی حقوق بشر (اسناد جهانی)، جلد اول، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی،

گسترش بین‌المللی دانش علمی مربوط به ژنوم انسان و تنوع آن و تحقیقات ژنتیکی در سطح بین‌المللی بکوشند و در چهارچوب همکاری‌های بین‌المللی توانایی کشورهای در حال توسعه را در خصوص مسایل خاص مربوط به خودشان در زمینه ژنتیک و بیولوژی توسعه داده و تقویت نمایند و از سوءاستفاده از نتایج تحقیقات در مورد ژنوم انسان بخصوص در موارد غیر صلح‌آمیز ممانعت نمایند. همچنان که بایستی با گسترش مبادله آزاد اطلاعات و دانش علمی در شاخه‌های بیولوژی، ژنتیک و پزشکی و از طریق توسعه آموزش بیواتیک و بالا بردن سطح آگاهی‌های عمومی در خصوص موضوعات اساسی مربوط به دفاع از حیثیت انسانی در تمام سطوح، نسبت به پیشبرد اصول ذکر شده در اعلامیه تلاش نمایند. به منظور تسهیل این امر باید باب بحث‌های بین‌المللی و اظهار نظر آزاد آراء فلسفی، مذهبی، اجتماعی و فرهنگی را باز بگذارند و در هر صورت نسبت به عملی کردن مؤثر مواد ذکر شده در اعلامیه تلاش نمایند. در پایان خاطر نشان می‌سازد که اعلامیه هیچ تفسیری از مواد این اعلامیه را که به یک دولت یا فرد یا گروه اجازه انجام عملی برخلاف حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را بدهد، نمی‌پذیرد. با توجه به اهمیت اعلامیه یونسکو در خصوص ژنوم انسان، نقطه نظرانی نیز از طرف افراد و گروه‌ها در این مورد بیان شده است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به بیانیه واتیکان اشاره کرد. در بیانیه‌ای که واتیکان در خصوص این اعلامیه صادر کرده آن را به یک سند مهم بین‌المللی که شامل موارد شایان توجه و ارزشمندی است، شناخته و در ضمن انتقاداتی را نیز به آن وارد داشته و بخصوص در مورد ماده یک که ژنوم انسان را اساس کرامت انسان می‌داند، معتقد است که اساس کرامت انسان را ژنوم انسان تشکیل نمی‌دهد بلکه ژنوم انسان ارزش خود را از کرامت انسانی بدست می‌آورد و همچنین عبارت «میراث بشریت» را مبهم و غیرواضح می‌-

شمارد.^۱ واتیکان تأسف خود را از اینکه در اعلامیه یونسکو کلونینگ انسان (شبیه سازی) فقط در مقاصد مربوط به تولید مثل ممنوع دانسته شده و موارد تحقیقی و درمانی را شامل نمی‌شود اعلام داشته در ادامه ابراز می‌دارد که بهتر بود اعلامیه، جنین انسان را نیز مورد توجه قرار می‌داد که ذکر آن در اعلامیه به میان نیامده است. واتیکان اعتقاد دارد که «پیشگیری از بیماری‌های ژنتیکی» که در اعلامیه یونسکو آمده، نمی‌تواند طوری تفسیر شود که براساس خصوصیات ژنتیکی نسبت به تولد یا عدم تولد جنین تصمیم‌گیری شود. در ارزیابی اجمالی این اعلامیه می‌توان گفت که یونسکو با توجه به شتاب گرفتن پیشرفت‌های علمی که از جمله‌ی مهم‌ترین آنها تغییرات ژنتیکی است و احتمال بروز مسایل و چالش‌های انسانی ناشی از آن، توانسته است در قالب یک اعلامیه، اصول کلی را نسبت به همه موارد زیان‌بخش برای حقوق بشر تنظیم نماید. همچنین کمیته بین‌المللی اخلاق زیستی یونسکو،^۲ مطابق ماده ۲۴ این اعلامیه ملزم است در رابطه با شناسایی و تعیین روش‌هایی که می‌تواند مغایر با کرامت انسان باشد نظیر مداخله برای تغییر ژن‌ها، نظر مشورتی بدهد.

بنابه مواردی که اشاره شد ژنوم انسان از مسایل مهمی است که در ارتباط با حقوق همه افراد و جامعه بشری در کلیت آن است و تصمیم‌گیری درباره آن دشوار و خطرناک می‌نماید. اگر ژنتیک نتایج مثبتی به بار نیاورد و منجر به تبعیض و یا تولید انبوه انسان‌های مشابه گردد، این امر ناشی از اشتباهات جامعه انسانی خواهد بود. ما اجازه داده ایم که اطلاعات مفید، در بیولوژی فیزیک و شیمی در ساخت سلاح‌هایی میکروبی، هسته‌ای و شیمیایی به کار روند. به نظر می‌رسد که چنین سوءاستفاده‌ای در ژنتیک نیز اتفاق بیفتد،

^۱. تیموری، محمد، آقامیرسلیم، مرضیه، بررسی تطبیقی مسوولیت مدنی و کیفری ناشی از دستکاری ژنتیکی در نظام

حقوقی ایران و اسناد بین‌المللی، فصلنامه حقوق پزشکی، سال چهارم، شماره ۱۳، ۱۳۸۹، ص ۹۶.

^۲. International Bioethics Committee (IBC).

که در آن زمان اصول اخلاقی دیگر کارایی نخواهد داشت.^۱

بخش سوم: اعلامیه بین المللی درباره داده‌های ژنتیک انسانی

در ادامه فعالیت‌ها و تلاش‌های سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد -یونسکو- برای سامان دهی مسائل مربوط به پژوهش‌های ژنتیکی و ژنوم انسانی، به منظور تضمین آزادی در امر تحقیق و پژوهش و همچنین حمایت از کرامت انسانی و حقوق و آزادی‌های اساسی بشر و پیشگیری از سوء استفاده احتمالی از تحقیقات مربوطه در این زمینه، این سازمان (یونسکو)، اعلامیه بین المللی درباره داده‌های ژنتیک انسانی را به عنوان دومین سند مهم بین المللی درباره ژنوم انسانی، در سی و دومین کنفرانس عمومی خود در ۱۶ اکتبر ۲۰۰۳ میلادی تصویب نمود. همان طور که پیشتر اشاره شد، نخستین اعلامیه بین المللی در این موضوع با عنوان «اعلامیه جهانی درباره ژنوم انسانی و حقوق بشر» در ۱۱ نوامبر ۱۹۹۷ میلادی به اتفاق آراء به تصویب سازمان مزبور رسیده بود. با تصویب نخستین سند در این موضوع تا حدودی توجه جامعه بین المللی به این موضوع جلب شده بود. حال پس از گذشت حدود شش سال از تاریخ تصویب نخستین سند در این موضوع، سازمان یونسکو دومین سندش درباره ژنتیک انسانی را به، تصویب رسانده است. این اعلامیه، در یک مقدمه و ۲۷ ماده تدوین یافته و در مقایسه با اعلامیه نخست (اعلامیه جهانی درباره ژنوم انسانی و حقوق بشر) دارای مواد بیشتری (دو ماده) بوده و تا حدودی گسترده تر است. در این قسمت به طور اجمالی به تبیین مفاد این اعلامیه پرداخته می‌شود:

در مقدمه این اعلامیه، مشابه مقدمه بسیاری از اسناد حقوق بشری، با یادآوری اسناد مهمی چون اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸)، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی

^۱ . <http://www.biocenter.ir/index-files/HGP.htm/2005>, p.p 301-305.

(۱۹۶۶)، میثاق بین‌المللی حقوق، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶)، و دیگر اسناد مهم بین‌المللی و اعلامیه جهانی ژنوم انسانی و حقوق بشر (۱۹۷۷)، تلاش شده تا به نوعی ارتباط و پیوستگی میان سند حاضر و سایر اسنادی که قبلاً تصویب شده‌اند، نشان داده شود. همچنین با اذعان به اهمیت اطلاعات و داده‌های ژنتیکی و نقش و تأثیری که این اطلاعات بر افراد و جوامع انسانی دارند، بر این امر که داده‌ها و اطلاعات ژنتیکی بدون ملاحظه محتوای اطلاعات باید با بالاترین استانداردهای محرمانه نگهداری شوند، تأکید نموده است. علاوه بر این، با اشاره به اهمیت فزاینده اطلاعات ژنتیکی برای اهداف اقتصادی و تجاری، نیازهای ویژه کشورهای در حال توسعه به همکاری‌های بین‌المللی در زمینه ژنوم انسانی و اهمیت جمع‌آوری، پردازش و انتقال داده‌های ژنتیکی برای پیشرفت علوم زیستی و پزشکی و حتی مقاصد غیر پزشکی، بر این امر تأکید شده که هرگونه جمع‌آوری، پردازش، استفاده و ذخیره‌سازی داده‌های ژنتیکی، خطری بالقوه برای اعمال و رعایت حقوق بشر و آزادی‌های اساسی و احترام به کرامت انسانی محسوب می‌شود، از این رو با تأکید مجدد بر اصولی که در اعلامیه جهانی ژنوم انسانی و حقوق بشر جهت احترام به کرامت انسانی و حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، به ویژه آزادی‌اندیشه و بیان، از جمله آزادی پژوهش و تحقیق و حفظ حریم خصوصی و امنیت فردی مقرر گردیده، اصول مندرج در اعلامیه حاضر را در همین راستا به شرح زیر مقرر کرده است.^۱

در بند الف ماده یک اعلامیه به اهداف و قلمرو اعلامیه پرداخته و هدف اعلامیه حاضر را تضمین احترام به کرامت انسانی و حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی در جمع‌آوری، پردازش، استفاده و ذخیره‌سازی داده‌های ژنتیک انسانی و نمونه‌های زیستی دانسته

^۱. نوبهار، رحیم، اعلامیه بین‌المللی داده‌های ژنتیک انسانی، دغدغه‌ها، رویکردها و سازگاری‌های آن با دیدگاه‌های اسلامی، نشریه علوم انسانی (نامه مفید)، شماره ۴۶، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، صص ۹۸-۹۲.

است. در بند ب ماده یک نیز آمده؛ هرگونه جمع آوری، پردازش، استفاده و ذخیره سازی داده‌های ژنتیکی و نمونه‌های زیستی باید سازگار (مطابق) با نظام بین‌المللی حقوق بشر باشد. نکته قابل توجه آن است که تأکید چندباره اسناد بین‌المللی در زمینه فرآیند مهندسی ژنتیک از جمله تغییرات ژنتیکی در ژنوم انسانی، بر مسئله تطابق این عملکردها با نظام حقوق بین‌الملل بشر می‌باشد. بند پ ماده یک نیز قلمرو اعمال اعلامیه حاضر را نسبت به جمع آوری، پردازش، استفاده و ذخیره سازی تمامی اطلاعات ژنتیکی و نمونه‌های زیستی به استثنای آنچه در تحقیقات، دستگیری و تعقیب مجرمان و تشخیص نسب، مطابق با قوانین داخلی و مقررات نظام بین‌المللی حقوق بشر به کار گرفته می‌شود، دانسته است.

در ماده ۳ اعلامیه با تصریح به این که هر فردی دارای ویژگی‌های ژنتیکی می‌باشد که از آن ساخته شده است، بر این امر تأکید کرده که هویت شخصی، به هیچ وجه نباید به ویژگی‌های ژنتیکی تنزل داده شود، زیرا هویت شخصی شامل فرآیند پیچیده آموزشی، زیستی و عوامل شخصی و عاطفی، اجتماعی، معنوی و ارزش‌های فرهنگی و متضمن جنبه‌ای از آزادی می‌باشد. از آن جایی که اطلاعات مربوط به ژنتیک انسانی می‌تواند به منظور برتری جویی و اعمال تبعیض میان افراد انسانی، مورد سوء استفاده قرار گیرد، ماده ۷ اعلامیه مقرر نموده، باید هرگونه تلاشی صورت پذیرد تا تضمین شود، داده‌های ژنتیک انسانی برای مقاصد تبعیض آمیز یا تجاوز به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی یا کرامت انسانی یا هر امری که منجر به بدنامی افراد، خانواده، گروه یا جوامع می‌شود، به کار گرفته نخواهد شد.

در این اعلامیه نیز مشابه اعلامیه اول بر کرامت انسانی تأکید ویژه‌ای صورت گرفته و در

پرتو این دو سند تلاش شده دستاوردهای علمی نوین در زمینه ژنوم انسانی، به گونه‌ای

سامان دهی شود که مورد سوء استفاده قرار نگیرد و کرامت انسانی و حقوق و آزادی‌های اساسی افراد حفظ گردد. با این وجود سند حاضر فاقد هرگونه ارزش الزام آور بوده و هیچ الزام قانونی برای دولت‌ها ایجاد نمی‌نماید و نمی‌تواند کارایی مؤثری داشته باشد.^۱

بخش چهارم: اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر

اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر در سال ۲۰۰۵ میلادی به تصویب یونسکو رسیده است، در این سند مسئله لزوم حفاظت از نسل‌های آینده و ساختار ژنتیک انسان‌ها نیز مطرح شده است. در مقدمه این اعلامیه می‌خوانیم که جنبه‌های اخلاقی مربوط به پیشرفت‌های سریع علوم باید با در نظر گرفتن احترام به کرامت انسانی و احترام جهانی برای پیشبرد حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین مورد بررسی قرار گیرند؛ ضمن آنکه بر این نکته تاکید می‌شود که حساسیت و واکنش اخلاقی باید بخشی کامل از فرآیند پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک باشد و به‌طور مشخص اخلاق زیستی باید در مورد چنین موضوعاتی نقش فعالی ایفا نماید. از مهم‌ترین اصول مقرر در اعلامیه، رعایت کرامت انسان و حقوق بشر است. در ماده ۳ به درستی تصریح شده است که کرامت انسان، حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین باید به صورت کامل مورد احترام قرار گیرند. اصل مهم دیگر، استقلال برای تصمیم‌گیری و اصل رضایت است. هرگونه مداخله پزشکی پیش‌گیرانه تشخیصی و درمانی که تغییرات ژنتیکی در جنین از جمله این مداخلات نیز محسوب می‌شود، از دیدگاه این اعلامیه تنها باید با رضایت قبلی، آزادانه و آگاهانه شخص درگیر، مبتنی بر اطلاعات کافی صورت گیرد. (ماده ۶)، برگشت از چنین رضایتی توسط شخص درگیر در هر زمان و به هر دلیل باید ممکن باشد. همچنین در اعلامیه تاکید شده است که در به

^۱. نوبهار، منبع پیشین، ص ۹۴.

کارگیری دانش علمی، اعمال پزشکی و تکنولوژی‌های کمکی، آسیب‌پذیری انسان باید مورد توجه قرار گیرد. (ماده ۸)، لذا افراد و گروه‌هایی با آسیب‌پذیری خاص باید مورد حمایت ویژه قرار گیرند و تمامیت فردی آنها مورد احترام باشد. به علاوه برابری اساسی تمامی افراد انسانی در کرامت و حقوق باید مورد توجه باشد به نحوی که به‌طور عادلانه با آنها برخورد شود (مواد ۳ الی ۱۱ اعلامیه). در موادی از این اعلامیه همچون سایر اسناد بین‌المللی بر تطابق اصول اخلاق زیستی با نظام بین‌الملل حقوق بشر تاکید شده است. به طور نمونه در ماده ۹ به این مسئله اشاره می‌کند که اطلاعات شخصی افراد از جمله اطلاعات ژنتیکی آنان که برای مقاصدی جمع‌آوری شده‌اند را تنها بنابر رضایت افراد مطابق با حقوق بین‌الملل به ویژه نظام بین‌الملل حقوق بشر قابل استفاده یا انتشار دانسته است.

اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر، ایراداتی دارد که از آن جمله می‌توان به ضعف ساختاری، بی‌توجهی به تعهد اشخاص حقیقی، ضعف در بیان اهداف، تبیین نادرست اصول حاکم بر اخلاق زیستی، نقص در بیان اصل عدم تبعیض و اهتمام مفرط به رضایت آزادانه اشاره نمود. مقدمه، قلمرو و اهداف اعلامیه به درستی تبیین نشده است. اصول بنیادین اخلاق زیستی می‌بایست به نحو شفاف و محققانه بیان گردد. اعلامیه به تعهد اشخاص حقیقی، کم توجهی نموده و منحصرأ دولت‌ها را مخاطب قرارداده است. حال آنکه ناقضان اصلی حقوق بشر در زمینه فناوری ژنتیک و تغییرات ژنتیکی نامطلوب، افراد حقیقی و حقوقی می‌باشند و از تعهدات این افراد و چگونگی اجرای آن در جهت حمایت از حقوق بشر سخنی به میان نیامده است. درست است که علی‌الاصول در حوزه‌ی حقوق بشر دولتها متعهدند و متعهد دانستن افراد در نظام بین‌الملل حقوق بشر جنبه استثنائی دارد اما در مواردی حقوق بشر توسط افراد نقض می‌شود و گزاردن تعهد بر عهده‌ی افراد در نظام

بین‌الملل حقوق بشر امکان پذیر است. یکی دیگر از مهمترین اشکالات اعلامیه، عدم توجه به امکان تحدید اراده در پرتو کرامت انسانی است.^۱

بخش پنجم: کنوانسیون تنوع زیستی^۲

معاهده تنوع زیستی اولین موافقتنامه جهانی در زمینه حفاظت و بهره برداری پایدار از منابع تنوع زیستی به شمار می آید. کنوانسیون تنوع زیستی، پیمانی است بین‌الدولی که در سال ۱۹۹۲ میلادی در ریودوژانیرو امضا و در سال ۱۹۹۳ میلادی لازم الاجرا شد، کنوانسیون تنوع زیستی به سرعت توسط کشورهای زیادی امضاء شد. بیش از ۱۵۰ کشور سند معاهده تنوع زیستی را در ریودوژانیرو امضاء کردند و از آن زمان تا کنون سند مذکور توسط بسیاری از کشورها تصویب شده است. امروزه می‌توان این کنوانسیون را اصلی‌ترین ابزار بین‌المللی برای کنترل نقل و انتقال فرامرزی محصولات مهندسی ژنتیک و زیست فناوری نوین در نظر گرفت. حفاظت از تنوع زیستی، بهره برداری پایدار از منابع تنوع زیستی و تسهیم عادلانه و برابر منافع حاصل از بهره برداری از منابع ژنتیکی از اهداف کنوانسیون تنوع زیستی می‌باشد.

بر خلاف معاهداتی که پیش از این کنوانسیون به تصویب رسیده بودند و حمایت از گونه‌ها و زیستگاه‌های خاص را مد نظر قرار می‌دادند، در کنوانسیون تنوع زیستی تصریح شده است که اکوسیستم‌ها، گونه‌ها و ژن‌ها باید در جهت تامین منافع انسان به صورتی که موجب کاهش تنوع زیستی در بلند مدت نگردد، مورد بهره‌برداری قرار گیرند. همچنین در زمینه‌ی دستکاری ژنتیکی در گیاه و حیوان می‌توان به مقدمه کنوانسیون توجه نمود که با تأکید بر اینکه حفظ تنوع زیستی مساله تمامی بشریت است، تنوع بیولوژیکی گونه‌های

^۱. قربان‌نیا، منبع پیشین، ملاحظاتی پیرامون اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر، ص ۱۳۹.

^۲. The Convention on Biological Diversity, (CBD), (1992).

گیاهی و حیوانی را با رعایت اصول مقتضی مربوط به تغییرات ژنتیکی به رسمیت می‌شناسد. ذکر این نکته ضروری است که تنوع گونه‌های زیستی خارج از فرآیند تغییرات ژنتیکی از حقوق همه‌ی انسانها می‌باشد و حمایت از تنوع زیستی حمایت از حقوق بشر می‌باشد.^۱

در تاریخ ۲۳ ژوئن ۲۰۱۱ میلادی دوازده کشور و اتحادیه اروپایی پروتکل الحاقی کنوانسیون تنوع زیستی با عنوان دستیابی به منابع ژنتیکی و تسهیم منافع حاصله^۲ را در ناگوای ژاپن مورد پذیرش قرار دادند. دسترسی به منابع ژنتیکی و به اشتراک گذاری منصفانه مزایای ناشی از آنها از اهداف ایجاد پروتکل تنوع زیستی بوده است. این پروتکل هنوز به مرحله اجرا نرسیده زیرا اغلب کشورها فقط آن را امضا نموده اند ولی پروسه تصویب را انجام نداده اند که امید است کشورها با درک اهمیت موضوعاتی از این قبیل نسبت به اجرایی کردن آنها گام‌ها اساسی بردارند.

بخش ششم: بررسی پروتکل ایمنی زیستی کارتاها

کشورهای عضو کنوانسیون تنوع زیستی در سال ۱۹۹۵ میلادی، مذاکرات درباره موافقتنامه‌های قانونی که بتواند مسائل مربوط به خطرات احتمالی محصولات اصلاح شده ژنتیکی را بررسی کند، آغاز کردند. این مباحثات نهایتاً در ۲۹ ژانویه سال ۲۰۰۰ میلادی منجر به قبول پروتکل ایمنی زیستی کارتاها شد. این پروتکل مشتمل بر ۴۰ ماده و ۳ ضمیمه است. پروتکل ایمنی زیستی کارتاها با تکیه بر "اتخاذ تمهیدات احتیاطی" که در

^۱. قره باغی، بهزاد، ایمنی زیستی در مقررات بین المللی، فصلنامه حقوق پزشکی، سال چهارم، شماره ۱۲، بهار ۱۳۸۹.

۱۷ ^۲. The Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization to the Convention on Biological Diversity, (Fair and Equitable Sharing" of the Utilization of Genetic Resources).

اصل ۱۵ اعلامیه ریو در مورد محیط زیست و توسعه عنوان شده قوانین خود را بنا نهاده است. به طور نمونه در مقدمه بیان می‌دارد که با آگاهی از گسترش سریع بیوتکنولوژی جدید و توجه روزافزون افکار عمومی به اثرات بالقوه زیان‌آور تغییرات ژنتیکی نامطلوب بر تنوع زیستی و با لحاظ نمودن خطرات بالقوه ای که این امر برای سلامت انسان در بردارد، همچنین با درک این واقعیت که اگر بیوتکنولوژی جدید با رعایت معیارهای ایمنی، سلامت انسان و محیط را در نظر داشته باشد توان بالقوه زیادی برای تأمین رفاه بشر دارد، در عملکردهای مهندسی ژنتیک باید اصل احتیاط رعایت شود. در این پروتکل بر رابطه میان محصولات ناشی از دستکاری ژنتیکی در نوع گیاه و حیوان و حق دسترسی به محیط زیست سالم به عنوان یکی از حقوق بشر در نظام بین‌الملل تأکید شده است. این پروتکل در واقع اولین سیستم قانونگذاری جامع برای اطمینان از انتقال، نگهداری و استفاده ایمن از محصولات دستکاری شده ژنتیکی را که در نظر است در بین کشورها جابجا شوند، تنظیم نموده است.^۱ این پروتکل اولین معاهده حقوقی الزام آور بین‌المللی در مورد تبادل فرامرزی موجودات زنده تراریخته است. در اجرای پاراگراف سوم از ماده ۱۹ کنوانسیون تنوع زیستی یک گروه کاری برای تهیه پیش نویس پروتکل ایمنی زیستی تعیین شد تا به‌طور ویژه آداب تبادل فرامرزی موجودات زنده تراریخته‌ای را که ممکن است دارای تأثیر سوئی بر حفاظت و استفاده پایدار از تنوع زیستی باشند را تعیین کند. این گروه کاری که متشکل از بیش از یکصد کشور عضو کنوانسیون، اعضای ناظر و حضور پر تأثیر گروه‌های مردم نهاد موافق و مخالف توسعه بیوتکنولوژی بود بین جولای ۱۹۹۶ تا فوریه ۱۹۹۹ میلادی شش اجلاس برگزار کرد.

تصویب نتایج کار این گروه در کنفرانس متعاهدین تنوع زیستی که در شهر

^۱. قره یاضی، منبع پیشین، ص ۱۳۷.

کارتاهنای کلمبیا برگزار شد کامل نشد و مقرر شد تا مذاکرات ادامه یابد. در نهایت پروتکل ایمنی زیستی کارتاهنا پس از پنج سال و دریک مذاکره پر جنجال به مدت ۶ شبانه روز، در تاریخ ۲۹ ژانویه سال ۲۰۰۰ میلادی در مونترآل کانادا به تصیب رسید. این پروتکل از تاریخ ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۳ میلادی یعنی ۹۰ روز پس از آنکه پنجاهمین کشور آن را به امضا رسانید به مرحله اجرا درآمده و به عنوان معاهده‌ای بین‌المللی و الزام‌آور برای اعضای آن ثبت شد. این پروتکل با توجه به اجماعی که بین متخصصین بیوتکنولوژی کشور و سازمان‌ها و وزارتخانه‌های ذی‌مدخل وجود داشت در تاریخ ۱۳۸۲/۵/۲۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و ایران رسماً به عضویت این پروتکل درآمد.^۱

هدف این پروتکل فراهم‌آوری سطح ایمنی قابل قبول در مورد تبادل فرامرزی موجودات زنده تراریخته‌ای است که ممکن است دارای تأثیر سوئی بر حفاظت و استفاده پایدار از تنوع زیستی باشند. الزامات اساسی ناشی از اجرای این پروتکل عبارتند از:

- کشورهایی که موجودات زنده تراریخته یاد شده را با هدف رهاسازی در محیط زیست صادر می‌کنند باید قبل از اولین ارسال چنین محموله‌ای، موافقت کتبی کشور واردکننده آن موجود زنده تراریخته را به شرح مندرج در پروتکل دریافت کرده باشد. البته کشورها می‌توانند مقررات ویژه کشور خود را مبنای عمل قرار دهند که در این صورت صادرکننده موظف به تمکین در مقابل آن خواهد بود.

- کشورهای عضو موظفند به وظایف خود در مقابل این پروتکل عمل نمایند و

^۱. www.biodiv.org/biosafety.

اطلاعات خاصی را در مورد سیستم‌های نظارتی کشور متبوع خود و هرگونه تصویب رهاسازی موجودات زنده تراریخته و غیره را در اختیار اتاق تهاتر ایمنی زیستی^۱ قرار داده و از آن طریق به اطلاع سایر کشورها برسانند.

- تمام تبادلات فرامرزی موجودات زنده تراریخته باید همراه اسنادی که مشخص کننده وضعیت تراریختگی محموله و برخی اطلاعات دیگر است صورت بگیرد و هدف از استفاده از آن موجودات را که برای رهاسازی، پژوهش یا استفاده غذایی یا خوراک دام است را مشخص کند.

بعد از ذکر این الزامات باید بدین مسئله اشاره کرد که در حال حاضر پروتکل ایمنی زیستی کارتاها تنها پروتکل و تنها مقررات الزام آور حقوقی بین المللی در مورد موجودات زنده تراریخته است. از برجسته ترین نکات این پروتکل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

-موضوع مورد ملاحظه این پروتکل نیز همچون کنوانسیون تنوع زیستی موجودات زنده تراریخته یعنی LMO ها^۲ است نه GMO ها.^۳

- موضوع مورد ملاحظه همه LMO ها نیستند، بلکه آن دسته از LMO ها مدنظر قرار گرفته‌اند که ممکن است دارای تأثیر سوئی بر حفاظت و استفاده پایدار از تنوع زیستی باشد.

- موضوع مورد ملاحظه تنوع زیستی است نه حفاظت از محیط زیست یا مسائل

^۱. Biosafety Clearing-House.

^۲. LMO, (Living Modified Organisms).

^۳. تفاوت LMO و GMO در این است که اولی به موجودات زنده تراریخته اطلاق می‌شود و دومی بدون توجه به وضعیت زنده بودن یا نبودن آن به همه موجودات تراریخته اطلاق می‌شود.

اقتصادی و اجتماعی و سایر ملاحظات مربوط به کشاورزی و غذا.

- این پروتکل، دبیرخانه و اعضای آن از کنوانسیون تنوع زیستی متمایز بوده و به عنوان معاهده‌ای مستقل از کنوانسیون تلقی می‌شود.

- ملاحظات اخلاق در این پروتکل راه نیافته‌اند.

- پروتکل منحصرأً با تبادل فرامرزی موجودات زنده تراریخته سروکار دارد و مداخله‌ای در امور داخلی کشورها

نظیر الزام پژوهشگران برای کسب مجوز از مرجعی خاص قبل از رهاسازی نمی‌کند.

- پروتکل به هیچ عنوان اشاره‌ای بر محدود کردن تولید محصولات تراریخته در هیچ یک از کشورهای عضو ندارد.

- نفس تعیین آداب برای تبادل فرامرزی، به کارگیری و استفاده از موجودات زنده تراریخته در این پروتکل نشان دهنده عزم جهانی برای توسعه استفاده از این محصولات است؛ چنانچه تولید و سطح زیر کشت این محصولات یک دهه پس از زمان تصویب این پروتکل در ژانویه سال ۲۰۰۰ تا می ۲۰۱۰ میلادی سیصد درصد رشد داشته است.^۱

بخش هفتم: کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و کرامت انسان راجع به کاربردهای علوم زیستی و پزشکی

تصویب کنوانسیون «حمایت از حقوق بشر و کرامت انسان راجع به کاربردهای علوم زیستی و پزشکی»^۲ که به صورت خلاصه به آن کنوانسیون حقوق بشر و طب زیستی اطلاق

^۱. قره یاضی، منع پیشین، صص ۱۳۹-۱۳۸.

^۲. The European Convention on Human Rights and Biomedicine, (adopted by the Committee of

می‌شود، یکی از *مهم‌ترین اقدامات شورای اروپا در مورد مسئله تغییرات ژنتیکی است. این کنوانسیون نخستین سند الزام‌آور منطقه‌ای برای حمایت از حقوق بشر در برابر سوء استفاده‌های ممکن از تکنیک‌های جدید پزشکی و زیستی به حساب می‌آید. در مقدمه این کنوانسیون آمده است که استفاده نادرست از علوم زیست‌شناسی و پزشکی ممکن است منجر به اعمالی شود که کرامت انسان را خدشه‌دار نماید. لذا ضمن تاکید بر احترام به کرامت انسان، به این نکته اشاره می‌نماید که پیشرفت در این زمینه‌ها باید در راستای منافع نسل حاضر و نسل‌های آینده باشد و تحقق این هدف نیازمند همکاری‌های بین‌المللی است به نحوی که تمام بشریت از منافع حاصل از علوم زیست‌شناسی و پزشکی بهره‌مند شوند. به عنوان نمونه مطابق ماده ۱۳ کنوانسیون: «مداخله جهت اصلاح ژنوم انسان صرفاً می‌تواند برای اهداف پیش‌گیرانه، تشخیصی یا درمانی صورت گیرد». و یا ماده ۱۸ به صراحت مقرر می‌دارد: «...تولید رویان انسان برای اهداف تحقیقی ممنوع است». از عبارات این مواد می‌توان برداشت کرد که به‌طور ضمنی، شبیه‌سازی انسان و استفاده آزاد از رویان برای اهداف مختلف ممنوع شده است. به‌طور کلی، این کنوانسیون بدون اشاره مستقیم به مسئله شبیه‌سازی انسان با تعیین بعضی استانداردها، موانعی چند را بر سر راه سوء استفاده از رویان انسان ایجاد می‌کند.^۱ یک سال پس از کنوانسیون حقوق بشر و طب زیستی یعنی در سال ۱۹۹۸ میلادی، اعضای شورای اروپا با توجه به اهداف کنوانسیون حمایت از حقوق بشر راجع به کاربردهای علوم زیستی و پزشکی و به‌طور ویژه اصول مقرر در ماده یک ناظر به حمایت از کرامت و هویت همه انسان‌ها، پروتکل الحاقی به آن را نیز با عنوان ممنوعیت شبیه‌سازی انسان به تصویب رساندند. در مقدمه پروتکل به صراحت تاکید شده است که فرآیند شبیه‌سازی و مصادیق آن با کرامت انسان مغایرت داشته و استفاده از آن زندگی بشر

Ministers on 19 November 1996; entry into force on 1 December 1999).
at: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/HTml/168.htm>).

^۱. Bell, D. E. Need for a Biosafety Protocol Finally Agreed upon, Tehran Times, 28(3), (1995), 1-38.

را ابزاری کرده و باعث تجاوز از حق معنوی افراد برای داشتن ژنوم یگانه می‌شود. طبق ماده نخست پروتکل الحاقی هرگونه مداخله با هدف ایجاد انسانی که از لحاظ ژنتیک با انسان دیگر، اعم از زنده یا مرده، همسان باشد، ممنوع است. در این ماده، هیچ گونه اشاره‌ای به اهداف یا روش‌ها نشده است، تنها ملاک مورد توجه، وجود مجموعه ژن‌های یکسان در هسته سلولی است. بند دوم همین ماده تصریح می‌کند که از نظر این ماده، عبارت «انسانی که از لحاظ ژنتیک با انسان دیگر همسان باشد»؛ یعنی انسانی که دارای همان مجموعه ژنتیکی هسته‌ای انسان دیگر باشد. در ماده ۶ پروتکل نیز تصریح شده است که ابزار شدن انسان‌ها از طریق خلق انسان‌هایی که از لحاظ ژنتیک همگن هستند، مغایر با شان بشر و متضمن سوء استفاده از بیولوژی و پزشکی است. همچنین به استناد ماده ۱۴ پروتکل یاد شده، استفاده از تکنیک‌های تولید مثل با کمک‌های پزشکی، به منظور تعیین جنسیت کودک مجاز نخواهد بود، مگر برای پیشگیری از امراض جدی و موروثی مبتنی بر جنسیت. نکته حائز اهمیت در پروتکل این است که در آن هیچ گونه تفکیکی میان شبیه‌سازی درمانی و مولد صورت نگرفته است. به عبارت دیگر، اشاره‌ای به اهداف یا روش‌هایی که شبیه‌سازی برای آنها یا از طریق آنها صورت می‌گیرد، نشده است. به نظر می‌رسد تنها ملاک مورد توجه پروتکل، وجود مجموعه ژن‌های یکسان در هسته سلولی است. با این حال، گزارش توضیحی این پروتکل، به صراحت بیان می‌دارد که موضع ویژه‌ای درباره شبیه‌سازی سلول‌ها و بافت‌ها برای مقاصد تحقیقی - درمانی اتخاذ نشده و نباید مقررات این پروتکل به عنوان ممنوعیت تکنیک‌های شبیه‌سازی در زیست‌شناسی سلولی تلقی شود.^۱

^۱: امیرارجمند، اردشیر، مجموعه اسناد بین المللی حقوق بشر (اسناد منطقه ای)، انتشارات جنگل، تهران، ۱۳۸۸، صص ۲۳ |

نتیجه گیری

دانش امروزی بشر به چنان پیشرفتی دست پیدا کرده است که در حوزه های مختلف علمی از حقوق تا پزشکی و کشاورزی قادر به دستورزی ژنتیکی اشکال مختلف حیات است. بنابراین بشر امروزی به عصری وارد شده است که با دستورزی کدهای ژنتیکی موجودات و یا مهندسی موجودات کاملاً جدید، تعامل او با جهان طبیعت در حال تغییر است. پیشرفت بیوتکنولوژیکی مدرن، بویژه فناوری تغییرات ژنتیکی امروزه ظرفیت بالقوه فراوانی دارد برای تبدیل شدن به ابزاری دو لبه که هم می تواند برای بشر سود رسان باشد و هم از طرف دیگر منجر به ضرر رسانی گردد. در صورتی که بصورت مسئولانه توسعه پیدا کند و بر اساس تعهدات حقوق بشری و اصول اخلاق زیستی مورد استفاده قرار گیرد، می تواند ارتقاء سطح سلامت بشریت و حمایت از حقوق اولیه بشر را در پی داشته باشد، چنانچه مورد سوء استفاده قرار گیرد عواقب خطرناکی را به دنبال خواهد داشت که در ترکیب با فناوری های جدید مثل نانو تکنولوژی و زیست شناسی مصنوعی ظرفیت تبدیل شدن به ابزاری علیه بشریت را دارد. تعداد موافقان دستکاری ژنتیکی در ژنوم انسان نسبت به مخالفان آن اندک بنظر می آید، حال آنکه در موضوع تغییرات ژنتیکی در گیاه و حیوان، موافقان آن بیش از مخالفان این فرآیند به نظر می رسند. برای دستیابی به منافع فناوری تغییرات ژنتیکی از خطرات آنها اجتنابی نخواهد بود، اما با نظارت موثر هم در سطح ملی و هم بین المللی در جهت حمایت از حقوق بین الملل بشر می توان آنها را کنترل نمود. به عنوان جمع بندی بایستی مطرح نمود که علم ژنتیک به عنوان دانشی که موجب تغییر و خلق پدیده های گیاهی، جانوری و انسانی می شود و دارای آثار مهمی در ادامه حیات بشر است، بایستی به گونه ای که هم در برگیرنده دغدغه های اخلاقی و دینی باشد و هم موجبات حفاظت از موازین حقوق بشری را فراهم آورد، مورد توجه و ارزیابی قرار

گیرد تا سبب پیشرفت جنبه‌های مثبت این دانش و بهبود زندگی بشر شود. در چنین فرآیندهایی اصول حقوق بشری در کنار اصول مهم اخلاق زیستی می‌بایست مدنظر قرار گیرد. اصل عدم تبعیض و اصل برابری جنسیت‌ها از اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشر محسوب می‌شود که در مبحث مربوط به تغییرات ژنتیکی دلخواه در ژن‌های انسانی بسیار کاربرد دارد، در کنار این اصول حقوق بشری، به اصول مهم اخلاق زیستی همچون اصل رضایت آزادانه و آگاهانه می‌توان اشاره کرد که در فرآیندهای ناشی از دستکاری ژنتیکی و بحث رضایت سوژه پژوهش پیش از آزمایشات ژنتیکی اهمیتی سازنده دارد.

تاکنون اسناد متعددی در سطح جهانی و منطقه‌ای جهت شکل‌گیری یک نظام حقوقی در موضوع تغییرات ژنتیکی تصویب شده است که برخی از آنها اسناد حقوق بین‌الملل بشری همچون اعلامیه جهانی اخلاق زیستی و حقوق بشر و اعلامیه جهانی ژنوم انسان و حقوق بشر می‌باشند و برخی دیگر از اسناد حقوق بین‌المللی محسوب می‌شوند، اسنادی همچون کنوانسیون تنوع زیستی و پروتکل الحاقی آن که در اصول و مواد خود بدین موضوع اشاراتی کرده‌اند و مسئولیت‌هایی را برای ناقضین حقوق بشر در موضوعات مرتبط با بیوتکنولوژی در نظر گرفته‌اند. البته ذکر این نکته ضروری است که با وجود اسناد بین‌المللی مرتبط با ژنوم انسانی و حمایت از کرامت بشری که در این فصل به برخی از آنان اشاراتی شد پیشرفت‌های نوین در فناوری ژنتیک زمینه نقض حقوق بشر را از سوی نهادهای خصوصی همچون شرکت‌های بیوتک (تکنولوژی حیات) گسترده‌تر می‌نماید، که در فصل دوم این پژوهش به حقوق و تعهدات این دسته از تابعین حقوق بین‌الملل در کنار دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی نیز پرداخته می‌شود.

منابع و مآخذ

- ۱- آساد، محمد تقی. مبانی ژنتیک. دنیا، ۱۳۸۰.
- ۲- جبارپور بنیادی، حسین پور فیضی. ژنتیک انسانی و بیماری های ژنتیکی انسان. هنر و فرهنگ ۱۳۶۶.
- ۳- حق جو، مصطفی. بانک اطلاعات علمی- کاربردی. جلد اول، مفاهیم بنیادین، ویرایش سوم. دانشگاه علم و صنعت ایران. ۱۳۸۵
- ۴- حق جو، مصطفی؛ صفائی، علی اصغر. بانک اطلاعات علمی- کاربردی. جلد دوم، مفاهیم پیشرفته، ویرایش سوم. دانشگاه علم و صنعت ایران. ۱۳۸۵
- ۵- داورپناه، احمد؛ مهدی قلی خان رامین. مدیریت مدارک پزشکی، معاونت پژوهشی وزارت بهداشت، ۱۳۷۲
- ۶- شریفی بیدگلی، مینا و دیگران. "یک سامانه ذخیره سازی گرافی برای ذخیره داده- های همه گیری شبکه ای". نوزدهمین کنفرانس ملی سالانه انجمن کامپیوتر ایران، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۲